

HÁROMSZÉKI BENCE ÁRON

egyetemi tanársegéd

SZE Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar

A magyarországi jogtudat-kutatások a rendszerváltás előtt

ABSZTRAKT

Ebben a munkában a magyarországi jogtudat-kutatás kialakulásának és fejlődésének áttekintésére vállalkozom, a rendszerváltást megelőző időszak vonatkozásában. A kapcsolódó szakirodalom összegyűjtése és feldolgozása közben viszonylag hamar világgossá vált, hogy széleskörű kutatómunkára lesz szükség ahhoz, hogy elégedett lehessenek az eredménnyel, különösen arra tekintettel, hogy a jogtudatra, a jogérzékre, valamint a bűncselekményekre vonatkozó kutatások a jogszociológián belül az utóbbi évtizedekben az egyik legfőbb kutatási területté váltak Magyarországon is. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy nem célom a jogi szocializáció és a jogtudat bonyolult interdiszciplináris problémakörének taglalása, inkább célirányosan a jogtudat- és jogismeret-kutatás hazai alakulásának legfőbb állomásait, módszertanának alakulását veszem górcső alá, a teljesség igénye nélkül.

Kulcsszavak: jogtudat ■ jogismeret ■ jogtudat-vizsgálat
■ jogtudat-kutatások ■ büntetőjog és jogtudat

I. BEVEZETÉS

1. A jogismeret, jogi attitűd és jogtudat fogalmának hazai értelmezése

Magyarországon a személyi kultusz ötvenes éveiben, majd az azt követő Kádár-korszakban sem létezett jogi szocializáció. A rendszerváltoztatást megelőző szocialista állampárti időszakban sem a jogrendszerrel, sem a jogintézmények működéséről nem kaptak érdemi tájékoztatást az állampolgárok, a jogszociológiai kérdésekről, vagy a jogállamiságról pedig csak a külföldi szakirodalomból voltak érdemi ismeretek. Akkor indult el egyfajta fejlődés, amikor 1987 után elkezdtek működni az első

civil szervezetek. Csak a rendszerváltoztatás után kezdődhetett el a valódi jogállam kialakítása, a jogi szocializáció, és kerülhetett napirendre a leendő polgárok jogtudatos nevelése. A szakirodalomban a jogismeret, a jogi attitűd, valamint a jogtudat olyan fogalmak, amelyek egymás szinonimájaként gyakran nehezen választhatók el egymástól. Egyes szerzők szerint az elhatárolásuk csak elméleti jelentőségű, mivel a kutatások során nem lehet egyértelműen különválasztani őket, a különféle kutatásokról szóló anyagokban magam is tapasztaltam számos átfedést. A jogkövetés azt feltételezi, hogy az emberek ismerik a jogszabályokat, s emellett tudatosan viszonyulnak ezekhez. A jogismeret egyrészt azt jelenti, hogy az ember tudja, hogy az adott viselkedést a jog szabályozza, másrészt a törvények tudása utal arra az információmennyiségre, amit az adott norma tartalmi elemeiből ténylegesen tud az érintett állampolgár. Az említett kétfajta jogismeret végeredményben független egymástól, hisz az embernek teljesen egyedi elképzelései lehetnek arról, hogy egy adott helyzetben hogyan kell viselkednie anélkül, hogy ismerné a vonatkozó törvényt, másfelől valaki tudhat arról, hogy a viselkedést törvény szabályozza, ugyanakkor nem, vagy alig ismeri az adott norma tartalmát. Kulcsár Kálmán szerint a különböző társadalmi pozícióban levő állampolgárok jogterületenként és mennyiségileg is különböző mértékben ismerik a jogszabályokat, attól függően, hogy hányféle és milyen pozíciót foglalnak el.^[1]

Nyilvánvaló, hogy annak a ténynek az ismerete, hogy egy adott magatartást törvény szabályoz, nem jelenti magának a normának az ismeretét is. Jogi axióma, hogy a jogszabály ismeretének hiányára nem hivatkozhatunk a felelősségre vonás elkerülése érdekében, hisz így a jogalkalmazás értelmetlenné válna, tehát a jogismeret vélelme a jogbiztonság alapja. A következő fogalom a jogi attitűd, ami az ember joghoz való hozzáállását jelenti. A pszichológiából ismert beállítódás fogalma meghatározza az adott dologgal kapcsolatban viselkedésünket, értékítéleteinket. A jogi attitűd tehát arról szól, hogy az ember hogyan viszonyul a joghoz, törvényekhez és a törvények megsértéséhez. Természetesnek tűnik az a következtetés, hogy a bűncselekményekkel szembeni elnézőbb beállítottsággal rendelkező ember még nem válik bűnözővé, s nyilván sok tényező befolyásolja azt, hogy az ember bizonyos helyzetekben hogyan viselkedik. Ezek közül a nem, az életkor, az iskolázottság, a vallás, a politikai rendszer, a nemzetiség, a közösség és végül, de nem utolsósorban maga a személyiség a legfontosabbak, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek egymás mellett, szoros kölcsönhatásban vannak jelen az ember életében. Ugyanúgy, ahogy a jogismeret, a jogi attitűd is változik, tehát nem állandó és független jellemzője az embereknek. A világ dolgaihoz való viszonyunk időről időre változhat, ezért természetes a változás a jogi attitűdünkben is. Szabó Imre 1971-ben így határozta meg a jogtudatot: „Az egyén jogtudata, mint a »társadalmi jogtudat elemi szintje« a nézeteknek az a széles skálája, mely »az egyén konkrét jogainak ismeretétől, az érvényes jog bizonyos ismeretén keresztül, az egyedi jogi helyzetnek és az általános jogi helyzetnek értékelésén át a jogot,

[1] Kulcsár, 1997, 264.

mint elvont egészet általánosságban és az osztályhelyzetnek megfelelően történő felfogásig terjed.«” Kulcsár Kálmán szerint „a jogtudat az emberek hatályos jogról alkotott fogalmainak összessége, azaz annak foglalatja, hogy valójában mit gondolnak jognak, milyennek kell szerintük a jognak lennie”.^[2]

Kulcsár elválasztja egymástól a jogismeretet és a jogtudatot, utóbbi szerinte a helyesnek, jogszerűnek tartott magatartásról kialakított nézet.^[3]

Visegrády Antal a jogtudatot a jogi kultúra elemeként definiálja, az írott és élő jog, az intézményi infrastruktúra és a jogilag releváns magatartás modelljei mellett.^[4]

A szakirodalomban alapvetően két jogtudat-értelmezéssel találkozhatunk. Az egyik az ember jogi intézményekre vonatkozó elképzeléseinek összessége, a másik gyakorlatiasabb, a jogi rátermettséget, tudást, problémamegoldó stílust tekinti a jogtudat jelenlétének. Az újabb magyar jogirodalom is a jogtudat összetett fogalmát alkalmazza, Vinnai Edina szerint „a jogtudat egyaránt magába foglalja a joghoz való viszonyulást (jogi attitűdöt), a jogismeretet és a jog használni tudását, hasonlóan ahhoz, ahogy általában a tudat is felöleli a világhoz való érzelmi viszonyulást, az elméleti tudást és a világhoz való eligazodás képességét”.^[5]

Hasonlóan fogalmaz Gajdusчек György: „a jogtudatban egyaránt vannak kognitív, normatív – evulatív és érzelmi-affektív elemek is, legkönnyebben megragadható kognitív eleme az ún. jogismeret. Ennek vizsgálata során arra kaphatunk választ, hogy az állampolgárok mit tudnak a jogról.”^[6]

Váriné Szilágyi Ibolya szerint a jogtudat az egyénnek több tényező, úgymint a jogismeret, a kultúra, a történelmi múlt, a civilizációs szint által „meghatározott nézőpontja és attitűdje a joghoz, intézményeihez és normatíváihoz, a jogkövető magatartáshoz és saját jogalanyi mivoltához, jogosultágtudatához”.^[7]

A jogtudat tehát a jogi szocializálódás eredménye. Az a tartalom, amit megtanul az ember, és az is, ahogyan elsajátítja a helyes tájékozódást a jogszabályok sűrűjében. Ez a képesség alapvetően a következő dolgoktól függ: első és legfontosabb az ember erkölcsi hozzáállása és motivációja, alapvető az iskolázottság és a tájékozottság, ideértve a társadalmi tájékozottság gyakorlatát, s végül, de nem utolsósorban az élettapasztalat.^[8]

A hazai jogtörténetben az 1990-es években kezdték a jogot kulturális jelenségként értelmezni, ekkor jelent meg először a „jogi kultúra” fogalma, mely szerint az nem más, mint azoknak a kulturális mintáknak a szövedéke, amelyek tárgya a jog – az állam közbejöttével, az állam működése folytán érvényesülő kulturális minták –, s amelyek a jogot beágyazzák a kultúra tágabb közegébe.^[9]

[2] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 5-40.

[3] Kulcsár, 1997, 266.

[4] Visegrády, 2003, 9-10.

[5] Vinnai, 2012, 135.

[6] Gajdusчек, 2018, 145.

[7] Váriné Szilágyi, 2010, 16.

[8] Váriné Szilágyi, 2010, 23.

[9] H. Szilágyi, 2021, 110.

A rendszerváltoztatást követő évtizedekben a jogi beállítódás és a jogi ismeretek témaköreiben is megjelent a jogi kultúra kifejezés, amely szoros kapcsolatban áll a jogtudat fogalmával, annak szinonimájaként használja pl. Gajdusчек György *Empirikus jogtudat kutatás Magyarországon 1990 után* című tanulmányában. Bár a következőkben a rendszerváltás előtti időszak kerül a középpontba, nélkülözhetetlennek tartom röviden megjegyezni, hogy a jogi kultúra új értelmezése arra is rávilágít, hogy az egy általánosabb kultúra része, amely szervesen összefügg más kulturális tényezőkkel. Le kell azonban szögezni, hogy a jogi kultúra kifejezés alapvetően két eltérő jelentést hordoz. Egyrészt jelenti a jog társadalmi környezetét, másrészt utal a jogrendszer mélyebb aspektusára, ami szerepet játszik magának a jogrendszernek az alakulásában (a jogtudat-kutatások vizsgálatakor az előbbi értelmezést használjuk).^[10]

Az eddigiekből jól látszik, hogy az ember jogi tudatának tartalma egy bonyolult, összetett, többdimenziós képződmény, amely az adott személyiség társadalmi identitásának is a része.

II. JOGISMERET – JOGTUDAT-KUTATÁS A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON A HETVENES ÉVEKIG

A jogtudomány területén a „hatalomátvétel” igazából 1949-ben zajlott le, s az ezt követő négy évtized első és talán legfontosabb kutatási témája alapvetően a jogismeret, kisebb részben a jogtudat volt. Egyben ezt a kutatási programot tekinthetjük a jogszociológia első legjelentősebb kutatásának is, amely éveken keresztül, változó hatásossággal zajlott. Szabó Imre és Kulcsár Kálmán, a szocialista jogtudomány első képviselői természetesen elutasították a „burzsoá” jogtudományt, bár a későbbiekben számos ötletet merítettek a korábbi magyar és külföldi eredményekből. A szocialista elméleti alapok rögzítése után, 1965-ben Kulcsár Kálmán országos, az állampolgárok jogismereti tapasztalatait felmérő kutatásba kezdett. A kérdőíves és interjúkon alapuló kutatás táblázatos összefoglalása végül 1967-ben jelent meg *A jogismeret vizsgálata* címmel, az Akadémia Jogtudományi Intézetének gondozásában. Kulcsár alapvetően „minőségi” kutatásra törekedett a budapesti, városi és falusi lakosok alacsony létszámának, illetve foglalkozásának (szellemi, fizikai, mezőgazdasági fizikai) meghatározásánál, ez azonban nyilvánvalóan gyengítette az anyag reprezentativitását. A szerző érvelése szerint „...a kutatás célja nem kifejezetten a jogismeret általános magyarországi feltárása, hanem az egyes vizsgált csoportok közötti eltérések bemutatása és értékelése”. A kutatás alapgondolatai rámutatnak a fogalom- és feltételrendszerre, amelyek egyben kijelölték a politikai gondolkodás főbb kereteit.^[11]

[10] Gajdusчек, 2016, 2-3.

[11] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 8.

Kulcsár szerint a jogismeret kutatását, elemzését és értékelését az indokolja, hogy „a társadalom jogszabályok útján való irányítása igényli ennek kutatását”. Ez a gondolat ma már elég „elcsépett”, a hatvanas évek közepén azonban megkerülhetetlen tudományos problémának tekintették.^[12]

Kulcsár Kálmán a jogtudatot a jogismeretnél tágabb kategóriába sorolta, lényegében az emberek „hatályos jogról alkotott fogalmainak” összességéként tekintett rá. Szerinte a jogismeret csak a jogtudat egyik eleme, amely adott érdekek és társadalmi tényezők mellett alakítja azt.^[13]

A kutatás kérdéssorait alkotmányjogi, büntetőjogi és polgári jogi ismeretekre vonatkozó kérdésekből, valamint eljárásjogra vonatkozó kérdésekből állították össze, tartalmilag természetesen az „új”, „szocialista” jogkörből.

A kutatás főbb erényei és eredményei az alábbiak voltak:

- a program során olyan fogalmi kört vizsgáltak előzetes gyakorlati tapasztalatok nélkül, amely egyértelműen meghaladta a „Kádár-éra” hivatalos tudományos kereteit,
- a kutatási eredményekben a jogismeret és jogtudat kapcsolata, illetve megkülönböztetése jól szemléltethető,
- a társadalmi rétegződés és a jogismeret szintje közötti összefüggés tapasztalati úton igazolható,
- a jogismeretnek az információs folyamatokkal történő összekapcsolása tette az anyagot hagyományteremtővé, későbbi kutatások kiindulópontjává,
- megállapították, hogy a jogismeret szintje a szellemi foglalkozásúaknál a legmagasabb, a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál a legalacsonyabb, különösen igaz ez a büntetőjog területén, ahol egyébként megállapították azt is, hogy itt a legmagasabb az egyezés a jogszabályismeret és a jogtudat között,
- kiderült a kutatásból az is, hogy a jogismeret szintje az államigazgatási jog területén a legalacsonyabb valamennyi vizsgált célcsoportban,
- nem okozott meglepetést az a megállapítás, hogy a férfiak jogismerete magasabb szintű a nőkénel, hiszen a gyengébb nem a szocializmusban politikailag igencsak alulreprezentált volt,
- rámutattak a kutatók arra is, hogy jelentős eltérés volt a városi és falusi lakosság jogismeretében, ezt az alacsonyabb iskolai végzettséggel és a kulturális elmaradottsággal magyarázták,
- a sajtó hatása mellett hangsúlyozta a kutatás, hogy a személyközi kapcsolatok és a társadalmi szervezetekben végzett munka is komoly hatással lehet a jogismeretre.^[14]

[12] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 9.

[13] Kulcsár, 1967, 10.

[14] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 7-13.

Bár Kulcsár a kutatásról készített tanulmányt maga sem tekintette a vizsgálat tudományos feltárásának, az 1965-ös vizsgálatról a mai szemmel is elismerően nyilatkoznak a szakterület képviselői, leginkább azért, mert az akkor alkalmazott módszereket még sehol nem oktatták. Többen méltatták Kulcsárt, ahogy bemutatta módszertanát, jónak tartották az adatfelvételek rekonstruálhatóságát, valamint azt, hogy az anyag komoly elméleti háttérrel kínált a következő nemzedékeknek, olyannyira, hogy Gajdusчек Görgy és Fekete Balázs még 2013-ban is lehetséges és értelmes vállalkozásnak tartotta a vizsgálat részleges megismétlését.^[15]

III. JOGTUDAT-KUTATÁSOK A HETVENES ÉVEKTŐL

A jogtudat-kutatások hetvenes évekbeli háttérét az MTA Jogtudományi és Szociológiai Intézete biztosította, amely a társadalmi tudat vizsgálatát helyezte középpontba, s ezzel a jogismeret témáját kiszélesítették a jogtudat területére, s elkezdődött a dogmatikus jogelmélettől való elszakadás. Kulcsár Kálmántól az empirikus kutatások stafétabotját Sajó András vette át, aki 1972-től dolgozott a MTA Jogtudományi Intézetében, az ő kutatásainak jogismereti dimenziói azonban csak egyes társadalmi csoportokra vonatkoztak, nem a teljes lakosságra.^[16]

Szabó Imre az 1971-ben megjelent *A jogelmélet alapjai* című művében külön fejezetet szentelt a jogtudat – hangsúlyozottan marxista szempontból vett – jogelméleti kérdéseinek. Szabó ezzel az írásával meghatározta a következő két évtizedben zajló jogtudat-kutatások irányát, amely a szocialista jogelmélet új generációja számára alkalmazható és variálható volt. Nem volt ez alól kivétel Sajó sem, aki egy évtizeddel később, 1980-ban megjelent *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című művének több mint felét szentelte annak, hogy a Szabó által kijelölt utat ismét végigjárja. Ezzel együtt Sajó jelentős érdeme, hogy tanulmányaiban élen járt a vizsgálatok szociológiai megalapozásában.^[17]

A hetvenes években a kutatások alakulását nem csak tudománysszociológiai tényezők befolyásolták, a korábbi kutatási tapasztalatok mellett praktikusan felmerültek az elméletalkotás igényei is, mivel már a jogismeret vizsgálatakor kiderült, hogy a laikusok minimális ismeretekkel rendelkeznek azokról a jogterületekről, amelyekkel a hétköznapi életben ritkán találkoznak, különösen igaz volt ez az eljárási jogra. Másfelől az elméletalkotás igényéből következett, hogy a kutatásokat igyekeztek kiterjeszteni a jogtudatot befolyásoló tényezők feltárására.^[18]

[15] Gajdusчек – Fekete, 2013.

[16] Gajdusчек – Fekete, 2013.

[17] H. Szilágyi, 2021, 38-39.

[18] H. Szilágyi, 2021, 37.

Ebben az időszakban a büntetőjogra vonatkozó vizsgálatok voltak a közép-pontban, amelyekhez kriminológiai kérdések is kapcsolódtak, például:

- a „Kék Fény” című bűnügyi televíziós műsor közönségkutatásának tapasztalatai 1974-ben (Dankánics – Erdősi),
- a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálata 1975-ben (Sajó – Székelyi – Major),
- a gazdasági vezetők jogi nézeteinek kutatása 1977-ben (Sajó),
- a házmesterek jog-és értéktudatának meghatározói 1979-ben (Sajó),
- a bűnmegelőzés és a büntetőjogi értékrendszer összefüggéseinek vizsgálata 1978-ban (Vígh – Tauber),
- az áldozattá válás kérdésköre 1982 (Korinek).

Az 1973-ban lefolytatott közvélemény-kutatás a nézők körében vizsgálta a „Kék Fény” című műsor hatását. A postai úton kiküldött kérdőívekkel 1724 főből álló mintát kérdeztek meg, amely ugyanakkor nem volt reprezentatív, mivel torz volt a minta szerkezete. A vizsgálat legfőbb eredménye ugyanakkor az volt, hogy megerősítette a szorongás és a büntetési igény közötti, a szociálpszichológiában és a jogszociológiában már korábban tételezett összefüggést, s ezzel hozzájárult az egyéni jogtudat szerkezetének feltárásához. Ez a kutatás is rávilágított a tömegkommunikáció jogtudatot befolyásoló hatására. Az értékelés szerint a bűnözőkkel készített interjúk által kiváltott szorongás elnyomta a műsorban elhangzott, többnyire a közbiztonság szilárdságát, a bűnüldözés hatékonyságát hangsúlyozó híradások hatását. A jogismeret kérdése kapcsán a vizsgálat megerősítette azt is, hogy míg a felmérésben szereplő személyek többsége viszonylag jól ismerte a büntető anyagi jogi normákat, addig az eljárási szabályok számukra szinte ismeretlenek voltak.^[19]

Az 1975-ös adatfelvétel a fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatáról a hetvenes évek meghatározó kutatása volt. A vizsgálat célja három elméleti kérdés integrált vizsgálata: az első, hogy a társadalmi szerkezet milyen hatást gyakorol az egyéni jogtudatra, a második az egyéni jogtudat alakulásának egyéni és társadalomlélektani tényezőinek feltárása, a harmadik pedig a Kulcsár-féle jogismeret vizsgálat kibővítése. A célok összehangolása és a vizsgálatok valós, konkrét lépéseinek meghatározása feltételezte a jogtudat fogalmának elméleti tisztázását, amit Sajó a már említett, 1976-ban megjelent tanulmányában végzett el. Ennek legfontosabb megállapításai a következők:

- különbséget kell tenni a jogra vonatkozó társadalmi tudat és az egyéni jogtudat szintjei között,
- az egyéni jogtudatra nem jellemző a rendezettség és a logikai ellentmondás-mentesség,
- a társadalmi és az egyéni jogtudatot összekapcsolja és áthatja a társadalmi szerkezet,

[19] H. Szilágyi, 2021, 40.

- az egyén társadalomban elfoglalt helye döntő módon meghatározza azokat a szellemi és anyagi feltételeket, amelyek adottságként formálják a jogról alkotott elképzeléseit,
- az egyéni jogtudat külső megnyilvánulása a jogról alkotott vélemény, amely azonban csak közvetve feleltethető meg a jogra vonatkozó szubjektív értékelésnek, s még kevésbé következik belőle az egyén tényleges cselekvése,
- a csoport- illetve társadalmi kommunikációnak viszont sajátos lélektani törvényszerűségei vannak, amelyek befolyásolják az egyéni véleményalkotást, ebből a szempontból fontos a tömegkommunikáció hatása.
- a szociológiai vizsgálatokban megjelenő „jogtisztelet” az egyén szempontjából nem más, mint a jogot alkotó és alkalmazó állami szervek tekintélyének elfogadása,
- az egyén társadalmi helyzetét meghatározó elemek – nem, kor, iskolázottság, foglalkozás stb. – alapvetően befolyásolják a jogismeret szintjét, emellett a társadalmi csoporthoz tartozás, és az életben a jogról szerzett tapasztalatok hatnak a jogismeretre, s végül
- a jogismeret szintje nem mutat szoros kapcsolatot a jogtisztelet mértékével.^[20]

A vizsgálat mintájában 301 budapesti fizikai dolgozó és 136 mezőgazdasági fizikai dolgozó szerepelt. A mintát kor, nem és képzettség alapján 12 csoportra osztották az összehasonlító rétegvizsgálatok céljából. A kérdőíveket irányított beszélgetés során kérdezőbiztosok töltötték ki. A kontrollvizsgálat 1975 őszén folyt, ennek során 50 joghallgatót, majd 1976 nyarán a korábbi mintában szereplő 40 szakmunkást kérdeztek meg. Az alapminta fontosabb szociológiai jellemzői tükrözték az erőltetett iparosítás és a szocialista „vidékfejlesztési” politika hatásait: a mintában szereplő pesti munkások jelentős része vidéki származású volt. A kutatók két szempontból vizsgálták a jogi tapasztalatok hatását a jogtudatra, egyrészt társadalmi szinten, másrészt a közvetlen, egyéni tapasztalatok hatása alapján. A társadalmi szintű tapasztalatok tekintetében a kutatók arra jutottak, hogy az aktuális tapasztalatok „átírják” a múltat. Az egyéni jogi tapasztalatok vizsgálata során külön kezelték a bíróságokkal, illetve a közigazgatási hatóságokkal való érintkezés nyomán szerzett élmények hatásának felderítését. Arra jutottak, hogy a bíróságokon szerzett tapasztalatok hatása fölülmúlja a közigazgatási szervekkel való érintkezés tapasztalatainak befolyását. Az egyéni tapasztalatok vizsgálata során tett legérdekesebb megfigyelés azonban a joghoz való sajátosan tudathasadásos viszony feltárása volt. Míg hivatalosan a megkérdezettek elfogadják a jogot, mégis igyekeztek kibújni alóla. A kutatás legfontosabb része a jogtisztelet vizsgálata volt, melyre egy olyan módszert dolgoztak ki a kutatók, ami egyszerre tette lehetővé a jogismeret mérését és a minta

[20] H. Szilágyi, 2021, 41.

jogtudatának jellemzését. A következő, Kulcsár Kálmán által vezetett, a polgári perek szociológiai sajátosságainak vizsgálatát célzó, 1976-os kutatás közvetve kapcsolódott a korábbi jogismeret-, illetve jogtudat-kutatásokhoz. A vizsgálat alapját a perforgalomra vonatkozó igazságügyi statisztika által szolgáltatott adatok elemzése képezte. Ezt követően öt megye járásbíróságai által az 1976. évben befejezett polgári perek iratanyagát tanulmányozták, egy előre kidolgozott kérdőív szerint. A kutatás lényegesebb megállapításai a következőkben foglalhatók össze:

- a perek túlnyomó részét (54,14%) a házassággal és a családi viszonyokkal kapcsolatos jogviták adták,
- a pereskedők foglalkozás szerinti megoszlása azt mutatta, hogy ebben a percsoportban a mezőgazdasági fizikai dolgozók alul-, míg a városi segéd munkások jelentősen felülreprezentáltak,
- a házassági bontóperek az ügyek több mint egynegyedét (25,54%) képezték, ennél jóval kisebb arányban voltak a magántulajdonnal kapcsolatos ügyek (tulajdonjogi perek 4,6%, birtokháborítási perek 4,3%), a piaci áruforgalomhoz kapcsolódó klasszikus kötelmi jogi perek is csupán 11,15%-ot értek el.

A különbséget Kulcsár azzal magyarázta, hogy a bontóperek esetében a jogi utat gyakorlatilag nem lehet elkerülni. Ugyanakkor ez a különbség mutatja a magántulajdonon alapuló piaci viszonyoknak a szocialista rendszerben való háttérbe szorulását is. A tulajdoni perek alacsony aránya azt is jelzi, hogy nagyon alacsonynak volt mondható a magyar lakosság pereskedési hajlama – a társadalmi konfliktusok esetén lecsökkent a jogi eszközök igénybevételére irányuló hajlandóság, s így a jogba vetett bizalom is.^[21]

A korábbi, fizikai dolgozók jogtudatának vizsgálatára kidolgozott módszertant alkalmazták a Boros László és Sajó irányításával lefolytatott 1976–1977-es kutatásban, kiterjesztve a mintavételt a teljes lakosságra, tehát minden felnőtt korosztályra és foglalkozási csoportra. A jogtisztelet vizsgálatára kidolgozott konformitás-mutatónál nem tapasztaltak lényeges eltérést a fizikai dolgozók esetében egy évvel korábban mért értékekhez képest. A feldolgozott 2860 értelmezhető válasz alapján a válaszadók 56%-a bizonyult konformnak és 32% non-konformnak. A korábbi kutatásokkal nagyrészt hasonló eredmények születtek a jogismeret vizsgálata terén is. Itt a büntetőjog ismerete volt a legmagasabb szintű és az iskolai végzettségtől is alapvetően független. A büntetőjog ismerete és a hozzá való tudati viszonyulás kapcsán figyeltek fel a szakemberek elsőként az ún. normalizáció jelenségére, vagyis arra, hogy a társadalmi gyakorlat leronthatja a jogi szabályok magatartásszabályozó erejét. A hetvenes évek későbbi kutatásai a korrupció elfogadására irányuló, aggasztó tendenciát is jelezték. Figyelemre méltó volt, hogy míg 1973-ban a lakosság 44%-a vélte

[21] H. Szilágyi, 2021, 42-45.

romlónak a bűnözés helyzetét, 1977-ben már 52%-a. A családjogi ismeretek továbbra is az iskolázottság függvényében alakultak, és jelentősen hiányosabbnak bizonyultak a büntetőjogi ismeretekhez képest. Megdöbbentő módon a hagyományos patriarchális értékrend szívósságát mutatta, hogy a magyar lakosság egyharmada sem tudta, hogy a házastársak a jog szerint egyaránt családfőnek számítanak, és a megkérdezettek több mint kétötöde nem ismerte a házastársi különvagyoni intézményét. A fentiek mellett a módszertani kísérletezés szempontjából volt jelentősége Sajó gazdasági vezetők jogtudatának vizsgálatára 1977-ben végzett kutatásának. A kisebb számú (136) mintában szereplő vezetőket arra kérték, hogy 24 állítással való egyetértésüket egy 7 fokozatú skálán értékeljék. Az így kapott adatok analízisét egy 59 elemű mintán végezték el, melyből 8 faktort képeztek, s ezek adták a vezetők jogi nézeteinek komponenseit. A faktorok súlyozásával és változó arányuk becslésével „jogi nézetmutatókat” alkottak, ezek alapján pedig jellegzetes „jogi nézet típusokat” határoztak meg. Mai szemmel nézve egyáltalán nem meglepők a kutatás megállapításai: az 1970-es évek második felének szocialista vállalati vezetőit inkább érdekelte a politikai vezetés elvárásaihoz való szolgai igazodás, mint a jogi szabályozás betartása. Tudományos szempontból érdekes a Sajó által 1979-ben vezetett, a budapesti ház mesterek jogtudatának, illetve ezen keresztül a társadalmi csoport egyéni jogtudatot befolyásoló hatásának vizsgálatát célul tűző kutatás. Az előzőhöz hasonlóan kis elemszámú (91), nem reprezentatív mintába került megkérdezettek irányított beszélgetések során adott válaszait, illetve az általuk kitöltött tesztek adatait dolgozták fel a kutatók, s az értékelés során a korábbi rétegvizsgálásokban alkalmazott módszereket (jogtisztelő-mutató kétlépcsős kérdezés, faktoranalízis) kapcsolták össze.^[22]

Az előzőekben taglalt kutatásokkal kapcsolatban kiemelem, hogy a Kulcsár-féle vizsgálatot követően először csak 1986-ban végeztek reprezentatív mintafelvételt Magyarországon, ugyanakkor a hetvenes években, a különféle rétegvizsgálatokban és célzott csoport-kutatásokban az adott korszakban ismert és alkalmazott összes elemzési módszert bevetették. A kérdőíves adatfelvétel mellett alkalmazták az interjúkészítést, a dokumentumelemzést, így azt mondhatjuk, hogy a kutatásokat módszertanilag professzionálisan végezték. Az új elméletépítés egyik nézőpontja volt a szocialista jogelmélethez való viszony meghatározása. A szakirodalomból azonban az is kitűnik, hogy ebben az időszakban nem kapott kiemelt figyelmet az alkotmányjoggal és a közigazgatási joggal kapcsolatos jogismeret, a kutatások tematikájának alakulását leginkább a politikai körülményekkel magyarázták a téma szakértői, akik ezen időszak legnagyobb eredményét abban látták, hogy a különböző jogterületekre egyre inkább kiterjedő jogtudat-vizsgálatok mellett igyekeztek a jogtudatot alakító, azt befolyásoló tényezők feltárására is kitérni.^[23]

[22] H. Szilágyi, 2021, 46-48.

[23] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 14-15.

A hetvenes évek kutatásai már nem terjedtek ki a teljes lakosságra, csak annak egyes csoportjaira, viszont a kérdőívek mellett alkalmazták az interjúkészítést és a dokumentumelemzést. Az egyes csoportok vizsgálata mellett – módszertani szempontból – a jogtisztelet vizsgálata volt a kutatások legfontosabb nívója, ami egyidőben tette lehetővé a jogismeret mérését és az adott minta jogtudatának elemzését és értékelését.^[24]

IV. A NYOLCVANAS ÉVEK JOGTUDAT-KUTATÁSAI

1980-ban jelent meg Sajó András *Jogkövetés és társadalmi magatartás* című könyve, amelynek I. fejezete a „Jogkövetés a társadalomban” címmel egyfajta jogelméleti alapozás, a II. fejezete, „Az egyéni tudatos jogszabálykövetés” pedig az elmúlt évtized hazai és nemzetközi kutatásainak eredményeit foglalta össze. A szerző a mű jogtudattal foglalkozó részében az elmúlt évtized hazai és nemzetközi empirikus kutatásainak eredményeit szintetizálta, és az 1975-ös kutatás korábban ismertetett elméleti alapvetéseit mélyítette el, másrészt a jogtudat-kutatás néhány, addig nem tárgyalt területét tárta fel. A nyolcvanas évek jogtudat-kutatásai az előző évtizedhez képest kissé megtorpantak, amikor Kulcsár és Sajó tudományos tevékenysége során előtérbe helyezte a modernizációval járó jogi változások vizsgálatát. A Léderer – Sajó által a jogi szocializációról végzett kutatás jelentései kéziratban maradtak, és a polgári jog megítélésére vonatkozó, 1983-as országos kutatás is csak részben került feldolgozásra, s Korinek László látens bűnözésre vonatkozó kandidátusi értekezésének publikációja is elmaradt.^[25]

Szintén publikálatlan maradt a jogi szocializáció vizsgálatát célul tűző 1982-es, Léderer Pál és Sajó által lefolytatott kutatás összefoglalója. A vizsgálatban 10 budapesti és pécsi középiskola egy-egy negyedik osztályának diákjait (263 fő) és elérhető szüleiket (406 fő), tanárait kérdezték különféle, erkölcsileg erősen színezett tényállások (abortusz, orvosi hálapénz, rászorult vesztegető) megítéléséről. A vizsgálat során a korábbi rétegvizsgálatokban alkalmazott kétlépcsős kérdezési technikát egy harmadikkal egészítették ki. Először azt kérdezték, hogy a bemutatott tényállást a jog büntetné-e, másodsorúzt azt, hogy az illető személy szerint büntetné-e a cselekményt, harmadszorúzt pedig újra rákérdezték a megkérdezett véleményére, miután közölték vele a tényleges jogi rendelkezést. A harmadikként feltett kérdésből, ha az illető megváltoztatta korábbi véleményét, a tételes jog tekintélyének hatására lehetett következtetni. A jogszabály megismerését követően a megkérdezettek közel 40%-a megváltoztatta az értékítéletét. Mindenképpen újszerűnek tekinthető a Neményi Mária és Sajó András nevével jegyzett, 1984-es kutatás, amely a televízió *Jogi esetek* című műsorá-

[24] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 21.

[25] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 30.

ba írt nézői levelek tartalomlemzése alapján mérte fel a levélírók jogtudatát, vizsgálta a jogi kérdésekre vonatkozó általános gondolkodást. E kutatásból két fontos megállapítást emel ki a szakirodalom. Az egyik rámutat a tömegtájékoztató jelentős torzító hatására, a másik pedig az erkölcs és a jog egymáshoz való viszonyát úgy értékeli, hogy a műsorban beküldött levelekben az erkölcsi és a jogi tudat egymástól függetlenül, egymás mellett jelenik meg. Visegrády Antal a nyolcvanas évek közepétől egyetemisták körében végzett jogismeretre és jogtudatra vonatkozó kutatást. Az 1984-es és 1989-es eredményeket összehasonlítva megállapították, hogy javult az egyetemisták jogismerete, a jogállamiságnak megfelelő jogi kultúra. 1986-ban jelentette meg Sajó a *Látszat és valóság a jogban* című könyvét. A kötet egyfajta szintézise a különféle jogterületeknek, igazából egy látélet a Kádár korszak jogrendszeréről. A könyv 7. fejezetében a szerző a jogtudat elméleti igényű rekonstrukcióját végzi el, összefoglalva az elmúlt két évtizedben folytatott jogtudat-kutatások elméleti síkon elért eredményeit. Értékelése szerint a magyar emberek gondolkodásában kisebb a jog hatása, mivel a magyar kultúra jogidegen. Sajó az általa felépített jogtudat modellben három elemet jelöl meg: jogismeret, érzelmi-akarati elemek, valamint értékelő elemek. Ezeket egymástól elválasztva és külön-külön vizsgálta a hazai kutatások és a külföldi szakirodalom szemszögéből, s emiatt ez a fejezet kiemelkedő helyet foglal el a szocialista korszak jogtudat-kutatásainak értékelésénél.^[26]

Sajó bonyolultnak tartotta a jogismeret fogalmát, mivel szerinte az nehezen összeegyeztethető egyéb társadalomtudományok fogalmkörével. Rávilágított arra is, hogy a jogismeret-kutatásnál számtalan problémával szembesülnek a szakemberek. Egyik ezek közül, hogy a jog elfogadása az állampolgárok részéről több dologtól függ, például mennyiben fogadja el a jogot saját cselekvése, egy adott helyzet, illetve mások cselekvése mércéjeként. A jogtudat vizsgálatánál fontos kérdés az érzelmi elemek vizsgálata is, amely Sajó szerint nem hagyható figyelmen kívül, hiszen az érzelmek formálják a jogról alkotott véleményeket, cselekvéshez vezethetik a jogalanyt, s végül, de nem utolsósorban, hatnak az ismeretek befogadására. A szerző itt hívja fel a figyelmet arra is, hogy a kutatás során nem elég a meghatározott tudattartalmakat vizsgálni, hanem figyelni kell a kapcsolódásokra is, ennek alapján megkülönbözteti a kétpólusú és a nyitott gondolati szerkezetet.^[27]

A jogtudat-kutatások eredményeinek értékelésével kapcsolatban Sajó úgy vélekedett, hogy az adatokkal óvatosságnak kell lennünk, mivel a tényleges cselekvés és a jogról alkotott vélemények között nagy lehet a távolság. Ezzel együtt Sajó szerint van értelme és értéke a jogtudat-kutatásoknak, mivel általuk jobban meg lehet ismerni a jogrendszer működését, illetve azt, hogy a jog milyen szerepet játszik az emberek valóságértelmezésében. Sajó többször is hangot adott annak a véleményének, hogy a magyar jogtudat jogidegen, mivel a jogrendszer nem épül be az emberek mindennapi életébe, nálunk a joghoz fordulás valamilyen

[26] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 33.

[27] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 36.

ellentét feloldása érdekében történik. További problémaként fogalmazta meg, hogy a szocialista jogrendszer következetesen akadályozta az alanyi jogok érvényesítését, különösen az olyan esetekben, amikor az ember egy állami szervnél a hatalommal került szembe. Sajó vizsgálatai alapján megállapította azt is, hogy a jogismeretet a mindennapi életben nem könnyű alkalmazni, mivel a jogismeret csak egyik eleme a cselekvésnek, mellette épp oly fontosak az érzelmi erők, amelyek ki is zárhatják a jogismeret alkalmazását, illetve akár a joggal való ellenszegülésre motiválnak.^[28]

Mindennél többet mond a Kádár-éra jogtudatáról Sajó egyik konklúziója, mely e korban a kötelességre való hivatkozást jelöli az egyetlen olyan dimenzióknak, ahol a hétköznapi gondolkozásban megjelenik a jog, és rámutat a jogi kultúra és a jogtudat állapotára.^[29]

A hetvenes, nyolcvanas évek jogtudatát az 1983-ban lefolytatott, mintegy 3000 értékelhető választ tartalmazó család- és büntetőjogi felmérés is jól tükrözi. Az anyagban az akkori magyar társadalomra jellemző jogidegenséget a nagyszámú intoleráns és nonkomform jogi állásponthoz való ragaszkodást tükröző válasz bizonyította. A magyar állampolgárok egyrészt elfogadták a jogot, néha azonban szigorúbbnak is hitték, mint amilyen a valóságban volt, s ez egyben jelezte az emberek büntetés iránti igényét. Az a tény, hogy az emberek törekedtek jogaik kívüli utakon megoldani a gondjaikat, ugyanakkor a jogtól elvárták mások megbüntetését, olyan önellentmondás, amely felhívja a figyelmet a korabeli jogrendszer működésének hiányosságaira.^[30]

1986-ban, a Társadalomkutatási Intézet által lefolytatott adatfelvételt követően Sajó elemezte és értékelt a lakosság jogosultság-tudatát. Az értékelést az akkor nívóknak számító SPSS számítógépes programmal végezte, s ennek kutatásnak az eredményei is rávilágítottak arra, hogy a szocializmus jogi kultúrája messze volt attól, hogy a jog működésének alapját az állampolgárok jogosultságának érvényesítése képezze. Végül ez a kutatás sem került publikálásra.^[31]

A szakirodalom tanulmányozása során immár körvonalazódik a magyarországi jogtudat – kutatás közel fél évszázados fejlődéstörténete. Kulcsár Kálmán kutatásai saját korábban újszerűek voltak, következtetései és megállapításai nagy jelentőséggel bírtak. Emeli munkájának értékét, hogy életszerű fogalomkészletével „úttörő” szerepet vállalt, támpontul szolgált a későbbi kutatásoknak. Sajó András tanulmányaival, a jogtudat belső ellentmondásainak feltárásával kritikus tükröt mutatott a késő-szocializmus képmutatóinak, akik saját érdekcsoportjuk érdekeit képviselve akartak demokratikus látszatot kelteni. Ugyanakkor ki kell emelnem, hogy Sajó a jogidegenség és a büntetési igény ellentmondásainak tényekhez kötött vizsgálatával és a külföldi szakirodalom feldolgozásával valójában egy modern, előremutató szakmai munkát végzett.

[28] Sajó, 1980, 260.

[29] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 37.

[30] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 38.

[31] H. Szilágyi, 2021, 56.

A szakirodalomból az is kiderült, hogy a szocializmus időszakában voltak olyan területek, amelyeket mindvégig kihagytak a kutatásokból. Nem foglalkoztak a társadalmi értékrend és a jogi attitűdök összefüggéseivel, a gondolatvilág és a jogtudat kapcsolatával, de ugyanígy a jogi kultúra kérdéskörével sem. Ezzel együtt az a hozzáértők szakmai véleménye, hogy a szocialista jogtudat-vizsgálatok folytatására érdemes hagyományt teremtettek. Egyrészt egyfajta kiindulópontként a módszertan tekintetében, másrészt tudományos alapként a tudományos fogalmak és következtetések szempontjából. Ezekre a kutatásokra támaszkodva napjainkban is elindíthatók akár kis-, akár nagymintás egyedi vizsgálatok.^[32]

V. ÖSSZEGZÉS

Az eddigiekből kitűnik, hogy a területen dolgozó szakembereknek köszönhetően Magyarországon már a rendszerváltoztatás előtt megtörtént a jogtudat vizsgálatának elméleti megalapozása, a kutatás módszertanának és a kutatási eredmények összegzésének kidolgozása. Az időszakra vonatkozó szakirodalom tanulmányozása során egyértelművé vált, hogy a kutatások az előbb írt részleteket teljes egészében felölelték. Levonható tehát az a következtetés, hogy a rendszerváltoztatás előtti évtizedekben a terület szakértői előkészítették azt az elméleti távlatot, amelyben a jogtudat fogalma egyre szélesebb körben értelmezést nyert. Lényeges az is, hogy a kutatások egy része lehetőséget teremtett arra, hogy a jogszociológusok a rendszerváltást követően ugyanazon változókat ismételtelen figyeljék meg, s lehetővé tették a mérések hosszú ideig történő elvégzését, a gyakran évtizedes utánkövetéssel a fejlődési mintázatok vizsgálatát. Világossá vált, hogy a késő szocializmus kutatói is érzékelték a nemzetközi összehasonlítás lehetőségének fontosságát, ami a kutatási eredmények értékeléséhez nélkülözhetetlen lett volna. Ezzel együtt a rendszerváltoztatás előtti jogtudat-vizsgálatok jól megvilágítják a Kádár-korszak társadalmi változásait, a '60-as évekbeli megerősödéstől kezdve a rendszer bukásáig. A korabeli anyagok tanulmányozása során érzékelhető volt a jogismeret fokozatos és lassú kiegyenlítődése, a gyenge jogosultság-tudat, a hatalomnak való feltétlen alávetés, a jogtól és az embertársaktól való elidegenedés, a kiválóság és az erény tagadásán alapuló egyenlőség felfogása, a magyar társadalom befelé fordulása.^[33] Ennek tudatában fogalmaztam meg a rendszerváltástól napjainkig terjedő periódusra vonatkozó kérdést, amely a későbbi kutatásaim középpontjában áll majd: Hogyan és milyen mértékben változott a magyar társadalom joghoz való viszonya a rendszerváltást követően?

[32] Fekete – H. Szilágyi, 2014, 40.

[33] H. Szilágyi, 2021, 62.

IRODALOM

- Fekete Balázs – H. Szilágyi István (2014): Jogtudat-kutatások a szocialista Magyarországon. In: *Iustum Aequum Salutare*. 2014/4. sz.
- Gajdusчек György – Fekete Balázs (2013): *A magyar lakosság jogismerete az elmúlt fél évszázadban és ma*. OTKA 105552 „A magyar lakosság jogtudata – elméleti és empirikus elemzés” című projekt keretében készült dolgozat.
DOI: <https://doi.org/10.26521/profuturo/2015/1/5442>.
- H. Szilágyi István (2021): Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt. In: *Iustum Aequum Salutare*. 2021/1. sz.
- H. Szilágyi István (2021): Jogi kultúra vagy társadalmi jogtudat? In: *Acta Humana*. 2021/3. sz.
- Kulcsár Kálmán (1967): *A jogismeret vizsgálata*. MTA Állam-és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Sajó András (1980): *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Váriné Szilágyi Ibolya (2010): *Jogtudatról alulnézetben. Tizenévesek jogtudata és jogi érzékenysége*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Vinnai Edina (2012): *Jogismeret, jogi attitűd, jogtudat*. Debreceni Egyetem Kiadó. Jogsziociológiai előadások.

•
*Lévainé Fazekas Judit a Deák Ferenc Alapítvány díszvacsoráján, 2018 decemberében
(Fotó: Májer Csaba József)*